

ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵՐԻ ԻՐԱԽԱՍՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀՈՎԱՆՈՒ ՆԵՐՔՈՅ ԳՏՆՈՒՈՂ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐԸ (Է.-Ը. Դարեր)

ԱՐՄԷՆ ՇԱՀԻՆԵԱՆ

a.shaginyan@spbu.ru

ՄՈՒՏՔ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդեսի ԼԸ. հատորում հրապարակուած յօդուածում՝ մեզ յաջողուել է ցոյց տալ, թէ ինչպէս Ե.-Է. դարերում պարսկահպատակ հայոց՝ Տիեզերական Դ. եկեղեցաժողովի (Քաղկեդոն, 451) վճիռը ժխտող, հայրապետերի իրաասութեան տակ գտնուող տարածքները հիմնականում մնացին անփոփոխ: Դրանք զբաղեցնում էին Մեծ Հայքի Սասանեան Իրանին 387ին բաժին ընկած այն աշխարհները, որոնց մեծ մասն ընդգրկուած էր Հայոց մարզպանութեան կազմում (Այրարատը, Մոկքը, Սինիքը, Վասպուրականը, Տայքն ու Տուրուքերանը), մնացածն էլ՝ յարակից Ատրաք (Կորճայքի արեւմտեան ու Աղձնիքի արեւելեան գաւառները) կամ Ատրպատականի (Պարսկահայքի հիւսիսային գաւառները) կազմում: Կաթողիկոսանիստ Դուինի թեմերի քանակը 2. դարասկզբին հասաւ 24ի, իսկ դարակէսին՝ 28ի: Նրա իրաասութիւնը խախտուեց միայն 16 տարով, երբ 594ից մինչեւ 610ը Մարզպանական Հայքի՝ 591ին Բիւզանդական Կայսրութեանը յանձնուած, տարածքներում գործող թեմերը ենթարկուեցին Աւանում Կոստանդնուպոլսի կողմից հիմնադրուած հայ-քաղկեդոնիկ աթոռին:

Միառժամանակ Դուինի հայրապետութեան գերակայութիւնը, այլ կերպ ասած՝ եկեղեցական հովանաւորութիւնը, տարածուած էր 8 թեմերից բաղկացած Աղուանից - մասամբ ինքնագլուխ - եկեղեցու աթոռանիստ Պարտաւի (մինչեւ 551ը՝ Ճողայի/Չորայի) հանդէպ: Ե. դարավերջից մինչեւ 607ը, երբ Վրաց կաթողիկոսը Դուինի Գ. ժողովում բանադրանքի ենթարկուեց՝ Քաղկեդոնի հաւատոյ հանգանակն ընդունելու համար, այն տարածուած էր նաեւ Վրաց - նոյնպէս մասամբ ինքնագլուխ - եկեղեցու աթոռանիստ Մցխէթի հանդէպ, որն Ե. դարավերջին բաղկացած էր 12 թեմերից, 2. դարասկզբին՝ 24, վերջապէս, բաժանման պահին՝ արդէն 35:

Սոյն ուսումնասիրութեան գլխաւոր նպատակն է՝ Քրիստոնեայ Արեւելքի պատմագրութեան 2.-ժԲ. դարերի երկերի, ինչպէս նաեւ *Կանոնագիրք Հայոց*ում կաթողիկոս Ս. Յովհաննէս Գ. Աւնեցու (717-28) կողմից Մեծ Հայքում եւ Աղուանքում գումարուած եկեղեցաժողովների համակարգուած արձանագրութիւնների, *Գիրք Թղթոց*ում նոյնի կողմից ամփոփուած արխիպային փաստաթղթերի հիման վրայ, պարզել Դուին նստավայրով հայոց՝ արդէն արաբահպատակ, հայրապետերի եկեղեցական ու կանոնական իրաասութեան եւ հովանաւորութեան տարածման սահմանները: Այլ խօսքով՝ սոյն յօդուածը ՀՀԳ ԼԸ. հատորում հրապարակուածի ուղղակի շարունակութիւնն է:

640ականների նոր աշխարհաքաղաքական պայմաններում, երբ Արաբական Խալիֆայութիւնը, նուաճելով Արաբիային յարակից քիզանդական եւ սասանեան նահանգները, շարունակեցին իրենց արշաւանքները դէպի Կոստանդնուպոլսին հպատակ հայոց իշխանութեան սահմանները², հակաքաղկեդոնիկ տրամադրութիւններն այստեղ դարձեալ աշխուժացան: Եւ դա այն դէպքում, երբ 632ին Բիզանդական Հայքի Թէոդոսիոպոլսում (Կարնոյ քաղաքում) գումարուած հայ-քիզանդական համատեղ ժողովում կայսր Հերակլոս Ա.ի (610-41) եւ կաթողիկոս Եզր Ա. Փառաժնակերտցու (630-41) միջեւ ստորագրուել էր միութեան փաստաթուղթ. «...նրանք քննեցին այդ (Քաղկեդոնի ժողովի - Ա.Շ.) հարցը եւ հայերը համոզուեցին [սուրբ հայրերի] գրքերից եւ իրենց ձեռքով ստորագրեցին ու երդուեցին այլեւ այդ մասին երբեք չհակաճառեք»³: 685ի Ժամանակագրութիւնի հեղինակի, ենթադրաբար հայազգի վարդապետ Փիլոն Տիրակացու, խօսքերով՝ «...Հայք Քաղկեդոնիկը եղեն...»⁴: Այդ տրամադրութիւններն ամրապնդում էին հանգուցեալ հայրապետ Կոմիտաս Ա. Աղցեցու (615-28) տեղապահի եւ գործող կաթողիկոս Եզրի հակառակորդի՝ Յովհաննէսի (նոյնինքն Յովհան Մայրավանեցին), հակաքաղկեդոնիկ գործունէութեամբ⁵:

Այդ շարժման աշխուժացումը հայոց իշխանութիւնում Բիզանդիայի ռազմական պարտութիւնների շրջանում հաստատում է նախորդ յօդուածում առաջ քաշած մեր այն թեզը, որ Եզրը՝ Թէոդոսիոպոլսում ստորագրելով միութեան ակտը, հետապնդում էր միայն մէկ նպատակ՝ պահապանել սեփական աթոռի եկեղեցական եւ կանոնական իրաւասութիւնը նախկին Մարզպանական Հայքի այն զգալի հատուածի վրայ (հիւսիսային ու կենտրոնական գաւառներ), որը 628ի հաշտութեամբ Տիգրանը վերադարձրել էր Կոստանդնուպոլսին:

Հայոց գահերէց իշխան Թէոդորոս Ռշտունին, ով որ 640ին միատրեց երկրի եւ քիզանդական, եւ պարսկական հատուածները, չնայած իր հաստատմանը 641ին կայսր Կոստանդ Բ.ի (641-68) կողմից, բացէիբաց հովանատրում էր Քաղկեդոնի ժողովի հակառակորդներին: Դա էր պատճառը, որ Կոստանդը, Եպիսկոպոս Սեբէոսի - 645ի Դուինի Դ. ժողովի մասնակցի - պնդմամբ, շտապ «ուղարկէր Դուին հրովարտակ... որ ուսուցանէր զերրորդութիւնն բաժանմամբ ըստ տումարին Լետնի»⁶:

Դրա համար էլ, 652ին հայ-արաբական դաշնագրի ստորագրումից չորս տարի առաջ, որով խախտուեց Կոստանդնուպոլսի գերիշխանութիւնը հայոց իշխանութեան նկատմամբ եւ կայսր Կոստանդը աշնանը պատժիչ արշաւանք սկսեց⁷, այսինքն՝ 648ին, գումարուեց Դուինի Ե. ժողովը: Եպիսկոպոսները Ներսէս Գ. Տայեցու (641-61) եւ Թէոդորոս Ռշտունու գլխատրութեամբ, Սեբէոսի վկայութեամբ, «նզովէր զժողովն Քաղկեդոնի եւ զգումարն Լետնի»⁸: Իդէպ՝ արդէն երկրորդ անգամ՝ 554ին տեղի ունեցած Դուինի Բ. ժողովից յետոյ⁹:

Սակայն երբ Կոստանդ Բ.ն 652ի արշաանքով նուաճեց հայոց իշխանութան տարածքը, նա պարտադրեց Ներսէս կաթողիկոսին մատուցել պատարագ *«հոռոմներէն ի հոռոմ երիցուն»* Դուինի սուրբ Գրիգոր մայրավանքում¹⁰: Ահա թէ ինչու է անանուն հայ-քաղկեդոնիկ մատենագիրը պնդում, թէ Ներսէսը *«...համահաղորդակից էր հոռոմայեցիների կայսեր»*¹¹: Դրա համար էլ հայոց իշխանութեան տարածքից բիզանդական զինուժի հեռանալուց յետոյ (653ի Ապրիլ¹²), խուսափելով Թէոդորոս Ռշտունու գլխաւորած հայ-արաբական զօրքերի վրէժխնդրութիւնից, դէպի Կոստանդնուպոլիս կայսրի հետ միասին շտապեց նաեւ Ներսէսը¹³: Յամենայն դէպս, վրաց կաթողիկոս-պատմիչ Արսէն Ա. Սափարելու (860-87) տուեալներով, Յովհան Մայրավանեցին *«...Ներսէսին (Ներսէյին) տեսել էր Յունաստանում հաղորդունելիս Կոստանդին Փոքր Թագաւորի հետ»*¹⁴:

Դուինի վերջին կաթողիկոսը, ով բիզանդական կայսրի հետ հաղորդուեց, Սահակ Գ. Ձորափորեցին (677-704) է: Սրան եւ մի շարք բարձրաստիճան հայ եպիսկոպոսների, Պաւմոսիւս Հայոց Հարցի Մասինի յունադասան հեղինակի վկայութեամբ, կայսր Յուստինոս Բ.ն (685-95, 705-11) իր գահակալման 5րդ տարում (այսինքն՝ 689/90ին) *«...Կոստանդնուպոլիս հրափրելով, միացրեց... մեր տիրոջ եւ աստծոյ երկու բնութիւն՝ աստուածային եւ մարդկային, մէկ անձնատրութեամբ անշփոթ եւ անբաժանելի ընդունողների հետ...»*¹⁵: Եւ, չնայած որ *«...նրանք գրաւոր երդում տուեցին (այնպեղ – Ա.Շ.) այլեւ չհակառակուել»*, Դուին վերադառնալուն պէս տեղի հոգեւոր հայրերի պահանջով դարձեալ նզովեցին հոռոմներին¹⁶:

Եւ այսպէս, Է. դարակէսից իվեր՝ արաբ-բիզանդական հակամարտութեան սկզբնական փուլում, հայոց հայրապետերին քրիստոնէական երկու հիմնական դաւանանքների՝ քաղկեդոնութեան եւ հակաքաղկեդոնութեան, միջեւ խուսանաւելու արդիւնքում լիովին յաջողուեց պահպանել բոլոր թեմերը, որոնք գտնուում էին նրանց եկեղեցական ու կանոնական իրաւասութեան ներքոյ: Անկասկած, Դուինի կաթողիկոսների դիրքերը ամրապնդում էին նաեւ Առաջատու Ասիայի տարածաշրջանում ռազմաքաղաքական հաւասարակշռութեան պահպանման արդիւնքում վերականգնուած հայոց պետութեան գոյութեամբ: Արդիւնքում Կոստանդնուպոլիսը արդէն ի վիճակի չէր նախկինի (594ի) նման հիմնադրել Դուինին հակաթոռ, եւ կայսերական իշխանութիւնները բաւարարում էին հայոց հայրապետերի գրաւոր երդումներով, որոնք խախտում էին առաջին իսկ հնարաւորութեան կամ անհրաժեշտութեան դէպքում: Չի բացառւում նաեւ, որ Կոստանդնուպոլսում լաւ էին գիտակցում այն փաստը, որ հայոց հայրապետերը իրենց հերթին ի վիճակի էին քայլեր ձեռնարկել՝ վերականգնելու դեռ Կեսարիայի մետրոպոլիտի կողմից խախտուած Հայ եկեղեցու իրաւսութիւնը Մեծ Հայքի այն 9 արեւմտեան թեմերի նկատմամբ (Բարձր Հայք, Ծովքում եւ Աղձնիքի արեւմտեան գաւառներում¹⁷), որոնք 387ից

Բիզանդական Կայսրության մաս էին կազմել, իսկ այժմ՝ հայոց պետականության:

Բիզանդացիների դեմ արաբների տարած յարթանակներից եւ Ը. դարասկզբին Դուին կենտրոնով Մեծ Հայքի, Աղուանքի (*արաբ.* *أَرْدَان* [Arrān]) եւ Վիրքի (*արաբ.* *عُرْزَان* [Ēurzān]) տարածքներից Արմինիյա (*արաբ.* *أَرْمِينِيَا* [Arminiya]) նահանգի (վիլայեթի) ձեւատրումից յետոյ արաբահպատակ հայոց եկեղեցին խալիֆայութիւնում իշխող Ումայեան արքայատոհմի (661-750) կողմից ստացաւ պետական աջակցութիւն, ինչը իր հերթին հնարատոր դարձրեց ընդլայնելու սեփական իրաւասութեան սահմանները: Դա նոր խալամական իշխանութիւնների հետ կաթողիկոսանիստ Դուինի յարաբերութիւնների իրաւական ձեւակերպման արդիւնք էր:

Մենք նկատի ունենք փոխարքայ Մուհամմադ իբն Մարուանի (693-710) կողմից տրուած գրատր երդումը Սահակ Զորափորեցու խնդրանք-կտակին: Այնտեղ, ի թիւս այլ խոստումների, խօսք կայ նաեւ հայերի կրօնական իրաւունքների մասին. «Այլ արդ, երդմնեցուցանեմ զքեզ ի կենդանին Աստուած – Սահակ Գ. հայրապետի խօսքերը մէջքերում է Ղեւտնդը – եւ դաշինս դնեմ քեզ զուխրն Աստուծոյ՝ որ առ Իսմայէլ հայրն ծեր, որպէս խոստացաւ Կալ նմա զդիւեզերս ի ծառայութիւն եւ ի հնազադութիւն, զի արասցես խաղաղութիւն ընդ ժողովրդեան իմում, եւ ծառայեսցես քեզ հարկաւորութեամբ. արգելցես զսուր քո յարենէ եւ զձեռն քո յաւարառութենէ, եւ հնազանդեսցես քեզ յամենայն սրտէ իրեանց: Բայց վասն հաւաքոյս մեր՝ զի իշխանութիւն լիցի մեզ պահել, յոր հաւաքացաքն եւ խոստովանեցաք, եւ ոք ի ձերոց այլոի մի՝ խոշորանգեսցէ զմեզ՝ դառնալ ի հաւաքոց մերոց»¹⁸: Ը. դարի երկրորդ կէսի հեղինակատր պատմիչը մէջքերում է նաեւ փոխարքայի պատասխան թողթը, որը կաթողիկոս Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտցին (898-929) թուագրում է «ութսուն եւ հինգ թուականով իրեանց»¹⁹, եկած 704ի Յունուարի 14ին. «Հաւանեցայ արգելով զսուր իմ յարանց անմեղաց: Այլ արդ, արարից եւ կարարեցից զամենայն, զոր միանգամ հայցեցէր յինէն... Եւ եթէ սխալեցից ես բան մի յամենայն բանից քոց՝ եկեսցես ի վերայ իմ ամենայն նզովքն...»²⁰:

Նկատենք, որ Թ.-Ժ. դարերի մահմեդական պատմագրութեան հիմնադիրներից շատերը անուղղակիօրէն վկայում են խալիֆայութիւնում օտարադաւան Հայ եկեղեցու նմանատիպ իրաւական ձեւակերպման մասին՝ պայմանականօրէն ասած՝ կանոնադրոյթի պնդելով որ Մուհամմադ իբն Մարուանը համաձայնութեան եկաւ Արմինիյայի վերնախաւի հետ²¹:

Ումայեանների կողմից այսպիսի պետական աջակցութիւնը թոյլ տուեց կաթողիկոսանիստ Դուինին ոչ միայն պահպանել, այլեւ՝ համալրել սեփական թեմերի քանակը: Աւելին՝ Աղուանից ուղղութեամբ ընդլայնել եկեղեցական եւ կանոնական տարածքը, ինչի մասին են վկայում յաջորդ բոլոր պատմական փաստերը:

Ժ. դարակէսի պատմիչ Մովսէս Դասխուրանցու կողմից ւաւրտուած Պապմութիւն Աղուանից Աշխարհի (Զ.-է. դարեր) եռահատոր երկի²², եզ-

րափակիչում մանրամասն շարադրուած է, թէ ինչպէս Աղուանից կաթողիկոս Ներսէսի (687-704) օրօք իրեն հպատակ թեմերում դարձեալ աշխուժացան Քաղկեդոնի հաւատոյ հանգանակի կողմնակիցները²³: Տեղեկանալով՝ հայոց կաթողիկոս Եղիա Ա. Արճիշեցին (704-717) թղթով անձամբ դիմում է ամիրմոմին (*արաբ. امير المؤمنين* [amīr al-mu'minīn], բառացի՝ «հաւատացելոց իշխան») Արդմելիքին, նոյնինքն խալիֆ 'Աբդ ալ-Մալիքն (685-705) էր.

«Տիեզերակալ Աբդալայի ամիրմոմնոյ. յեղիայէ Հայոց եպիսկոպոսապետ:

Յամենակալէն Աստուծոյ ունիմք զծառայական աշխարհս հնազանդ ձերոյ տրտութեանդ. ե՛ւ մեք, ե՛ւ Աղուանք զմի հաւաք պաշտել ունիմք զՔրիստոսի Աստուածութեանն: Իսկ այժմ, որ Աղուանիցն է կաթողիկոս նստեալ ի Պարփաւ, խորհուրդ արարեալ ընդ կայսրն Յունաց՝ զեա քարոզէ յաղաթս եւ զաշխարհն սրիպէ, զի ի հաւաք եւ ի միաբանութիւն նմա եկեսցեն: Արդ՝ գիտութիւն ձեզ լիցի, եւ մի՛ անփոյթ արասցիք վասն այդորիկ. զի կին մի մեծապուն (Սպրամայ անունով – Ա.Շ.)²⁴ խորհրդակից է նորա, զորս պապուհասակոծ հրամայեսցիք առնել մեծ իշխանութեամբ ձերով՝ ըստ արժանի իրեանց գործոց, զոր առ Աստուած կամեցան մեղանչել»²⁵:

Ի պատասխան Ումայեան խալիֆը գրեց.

«Հառնդ Աստուծոյ զեղիայի զԱրմէնեան ազգի ջաթլիկդ (կաթողիկոս – Ա.Շ.) կարդացի զգիր մտերմութեան, եւ ի շնորհս քեզ առաքեցի զծառայիմ հաւաքարիմ բազում զաւարք: Եւ վասն ապստամբացն Աղուանից ի մերմէ տրտութենէս հրամայեալ եմք ըստ քո կրօնիցդ առնել առ նոսա ուղղութիւնս, եւ պապուհասդ քո առաջի ի Պարփաւ արասցէ ծառայդ մեր. զՆերսէս եւ զկիւնն ի համախոհ նմին ի շղթայս երկաթիս հարեալ՝ անարգանաւք ածցէ ի դուռն արքունի, զի ի տեսիլ ամենայն ապստամբացն նշաւակս զնոսա արարից»²⁶:

Յաջորդիւ՝ նոյն երրորդ Հայորր Պապմութեանս Աղուանիցի է. գլխում մանրամասն շարադրուած է արաբական զօրախմբի ուղեկցութեամբ կաթողիկոս Եղիայի Պարտաւ ժամանման եւ Ներսէսի գահազրկման մասին, ինչպէս նաեւ՝ Աղուանից ժողովում նոր հայրապետի՝ Սիմէոնի (704-5) ընտրութեան մասին: Միւս երկու գլուխներում մէջքերուած են թղթեր, որոնցով փոխանակուեցին հայոց կաթողիկոսն ու Աղուանից ժողովը «Վասն միաբանութեան եւ ուխտի հաստատութեան Հայոց եւ Աղուանից»²⁷: Ժ. գլխում իր ուրոյն տեղն է գտել «Գիր Անուանց Նախարարաց Աղուանից Ըստ Նախադասութեանն, Հոր Ներքինին Արդմէլիք Ամիրմոմնի Տարաւ եւ Եդ Ի Դիւանի Արքունին», որում խալիֆը բոլորին մահապատժով էր սպառնում, «եթէ ոք ի սոցանէ գրանիցի երկարեակ եղեալ...»²⁸: Իր երկար պատումը՝ Ը. դարասկզբին Աղուանքում տեղի ունեցած կրօնական անախորժութիւնների մասին, Դասխուրանցին եզրափա-

կում է եւ մէկ գլխով (ԺԱ.)՝ «Կանոնք Տեառն Սիմէոնի Աղուանից Կաթողիկոսի Յետ Կործանմանն Ներսիսի», «որ է սուրբ եւ առաքելական եկեղեցի»²⁹: Նրա կողմից շարադրուած պատումները հաստատում են համաժամանակեայ հայոց կաթողիկոս Անանիա Ա. Մոկացու (946-68) ...Յաղագս Ապստամբութեան Տանն Աղուանից.. երկում տեղ գտած նիւթերով³⁰:

Առաջին հայեացքից 'Աբդ ալ-Մալիքի դիրքորոշումը կարելի է բացատրել ձգտումով՝ չխախտել Հայ եկեղեցու հետ 704ին իր հարազատ եղբոր, փոխարքայ Մուհամմադ իբն Մարուանի կողմից ձեռք բերուած համաձայնագիրը: Միեւնոյն ժամանակ «հաւատացելոց իշխան»ի դիրքորոշումում կարելի է աշխարհաքաղաքական շարժառիթ փնտռել. ինչպէս ժամանակին Սասանեանները³¹, այնպէս էլ հիմա Ումայեանները՝ աջակցելով սեփական հպատակներին ի դէմս արեւելաքրիստոնեայ համայնքների ներկայացուցիչներին, որոնք որ պայմաքարում էին Կոստանդնուպոլսի կողմից շարունակուող ընդ թաղկեղտնացման քաղաքականութեան դէմ, կարող էին օգտագործել դրանց ռազմական ներուժը Բիւզանդիայի դէմ անարար պատերազմներում: Դրանով նաեւ Ումայեանները Կոստանդնուպոլսին չէին թողնում որեւէ հնարատրութիւն՝ ամրացնելու ռազմաքաղաքական եւ տնտեսական ազդեցութիւնը իսլամական տէրութեան թիկունքում՝ արեւելեան եկեղեցիների հետ միութեան միջոցով: Մեզ այս կարծիքին են յանգեցնում առաջին հերթին արաբաց խալիֆին հասցեագրուած հայոց հայրապետի թղթից մեջբերուած հետեւեալ տողերը. «Իսկ այժմ, որ Աղուանիցն է կաթողիկոս նստեալ ի Պարսրաւ, խորհուրդ արարեալ ընդ կայսրն Յունաց՝ զեա քարոզէ յաղապս եւ զաշխարհն սրիպէ, զի ի հաւաք եւ ի միաբանութիւն նմա եկեցես»: Երկրորդ՝ եւս մէկ հաստատած, հասցեագրուած 'Աբդ ալ-Մալիքին, բայց այս անգամ Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերպոցոյ Պապմութիւն Հայոցում պահպանուած. «Եթէ ոչ աճապարեսես բառնալ զնոսա՝ (Ներսէսին եւ Սպրամային - Ա.Շ.) ի միջոյ աստի մերմէ, ընդ հուպ իսկ հապուածեալ ի Հռոմն ձեռնադուր լինին ի սակս հարկաց եւ յամենայն մասունս գործոց»³²:

Սակայն մեր խնդիրն է տուեալ ենթահոլում Աղուանից եկեղեցու պաշտօնական նոր կարգավիճակի բնութագրումը: Դասխարանցու Երրորդ Հալոոր Պապմութեանս Աղուանիցի Գ. եւ Դ. գլխներում պահպանուել են կարեւորագոյն տուեալներ, որոնք նախորդում են հայոց կաթողիկոսի եւ խալիֆի միջեւ ամրորջովին մէջբերուած թղթակցութիւնը. «Շերոյ մեծ իշխանն Աղուանից³³ հանդերձ իւր ազապարն, եւ բազմութեամբ ուխտից եկեղեցոյ գումարեալ հանդէս ժողովոյ՝ նզովեցին զՆերսէս ընդ ամենայն հերձուածողս եւ գրեցին ի Հայս զանցս աղեպիցն»³⁴: Ի հայս գրուածը հասցեագրուած էր Եղիա հայրապետին.

«Վասն զի զմի հաւաք ունող հարքն մեր ընդ հարս ձեր զմիմեանց հոգային զհոգոցն փրկութիւն, եւ ի ներել Տեառն Աստուծոյ զաւրացեալ տիեզերակործան զեղխ կրանն Քաղկեդոնի, որ ելից զքիեզերս. եւ մեր կող-

մանքս մինչեւ ցայսար ժամանակի անխառն յայնմ աղանդոյ էր մնացեալ: Իսկ այժմ զոր կարծեաք զոլ հովիւ բարի մեզ զՆերսէս, սա գայլ եղեալ՝ ամփոել սկսաւ զքանատոր հաւարս Քրիստոսի, վասն որոյ կամեցաք յուշ առնել սրբութեան ծերում յայց ելանել որպէս ծերոց անդամոց եւ բժշկել զբեկումն մեր»³⁵:

Ստացում է, որ Պարտաւում ժողովուած Աղուանից հոգետր եւ աշխարհիկ վերնախաւը՝ գահերէց իշխան Շերոյի նախագահութեամբ, ինքն էր նախաձեռնել՝ դիմելու հայոց եկեղեցապետին, որպէսզի վերջինս «բժշկէր զբեկումն» իրենց: Յաջորդիւ՝ «Վասն Միաբանութեան եւ Ուխտի Հաստատութեան Հայոց եւ Աղուանից» թղթում, որն, ըստ Դասխարանցու, տրուած էր Եղիային (704ի Մայիս³⁶), ասում է. «Եւ արդ՝ մեք ամենեքեան (ի ժողովոյն Աղուանից – Ա.Շ.) նզովեմք զամենայն հերժուածողսն զառաջինս, եւ զմիջինս, եւ զվերջինս... եւ զեղկեյին մեր զՆերսէս նզովեցաք, որ հաւանեալ եղեւ երկարեակ աղանդոյն եւ որք հաւանին»³⁷:

Ժ. դարի գրական յուշարձանների տուեալները, ինչպէս նաեւ՝ 704ով թուագրուող *Ձեռնարկ*, *Ջոր Խնդրեաց Եղիա Հայոց Կաթողիկոսին*, խօսում են այն բանի օգտին, որ Ներսէսը Քաղկեդոնի հաւատոյ հանգանակը հռչակեց Պարտաւի աթոռում որպէս գերիշխող մողէլ 700ի Դեկտեմբերից ոչ ուշ. «Եւ Ներսէս,– ըստ Դասխարանցու,– կալաւ զաթոռն ուղղափառութեամբ ամս ԺԴ եւ Ի չարափառութեանն ամս Գ եւ կէտ»³⁸: Զարմանալի է, որ 704ի սկզբին վախճանուած Սահակ Գ.ն տեղեակ չէր, թէ ինչ է կատարում իր գահակալութեան վերջին երեք տարիների ընթացքում իր իսկ հովանու ներքոյ գտնուող Պարտաւի աթոռում: Եւ միայն այսինքն 704ին է, երբ «...նախարարքն աշխարհին իմացեալք,– գրում է Դրասխանակերտցին,– զեկուցին (նորընտիր – Ա.Շ.) մեծի հայրապետին Եղիայի, որոյ գուն ի վերայ գործեալ ոգւով չափ եւ բազում նամակս հաւաքոյ աստուածական առ նոսա՝ (Աղուանս – Ա.Շ.) առաքեալ երկիցս եւ երիցս անգամ»³⁹: Չնայած չի բացառում, որ դա անհնար էր մինչեւ 704ի տարեմուտին Հայ եկեղեցու կանոնադրոյթի ձեւակերպումը:

Եւ այսպէս, կաթողիկոսանիստ Դուինը սեփական իշխանութիւնն ապահովելու նպատակով բնականաբար պէտք է դիմէր ամէն քայլի, այդ թում նաեւ իսլամական իշխանութիւնների օժանդակութեանը, որպէսզի վերականգնէր իր գերակայութիւնը Պարտաւի աթոռի հանդէպ: Չէ՞ որ վերջինս, հռչակելով Քաղկեդոնի հաւատոյ հանգանակը որպէս գերիշխող մողէլ, կարող էր այդպիսով ձեռք բերել անսահմանափակ ինքնազիտութիւն եւ Աղուանից եկեղեցու ազգայնացում՝ այնպէս, ինչպէս դա տեղի ունեցաւ շուրջ մէկ դար առաջ Վրաց եկեղեցու Մցխէթի աթոռի դէպքում:

Մեր կարծիքով, 704ին Պարտաւի աթոռում այսպէս կոչուած «հաւատ գիայոցն»ի վերականգնումից յետոյ, որը հանդիս էր գալիս որպէս «ուղղափառութեան» գերիշխող մողէլ կաթողիկոսանիստ Դուինի բոլոր թեմերում, վերջինիս չորսդարեայ գերակայութիւնը կամ հովանաւորութիւնը

Աղուանից - մասամբ ինքնագլուխ - համայնքի հանդէպ, տեղական ժողովի միջնորդութեամբ, փոխարինուեց եկեղեցական եւ կանոնական իրաւասութեամբ: Նոր կարգավիճակի օգտին է խօսում 704ին Պարտաւում գումարուած գերագոյն հոգեւոր ու աշխարհիկ վերնախաւի ժողովի միջնորդութիւնը՝ ուղղուած հայոց հայրապետին, որում կոչ կար, որպէսզի վերջինս այցելէր Աղուանք, «որպէս ձերոց անդամոց»: Եւ այս իրաւասութիւնը, ինչպէս որ հետեւում է խալիֆ Աբդ ալ-Մալիքի պատասխան թղթից, իսլամական իշխանութիւնները *de jure* ճանաչեցին: Ըստ մեզ, Դուինի եկեղեցական եւ կանոնական իրաւասութիւնը կայանում էր նրանում, որ այսուհետեւ աղուանից կաթողիկոսները պէտք է ձեռնադրուէին միայն ու միայն Դուինում՝ հայոց հայրապետերի ձեռամբ:

Մեր տեսակէտը հիմնուած է սկզբնաղբիւրներում գրառուած երկու դրուագների վրայ: Առաջին՝ *Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերպոցոյ Պապմութիւն Հայոցում ընթերցում ենք*, թէ ինչպէս հայոց հայրապետ Եղիան Աղուանքում «...այլ եպիսկոպոսապետ ի տեղի չարափառին Ներսիսի ձեռնադրեալ հասարակէր»⁴⁰: Անանիա Մոկացու մօտ էլ՝ «Եւ ինքն՝ (Եղիա - Ա.Շ.) ձեռնադրէր նոցա հայրապետ...»⁴¹: Ժ. դարի հայոց հայրապետերի այս հակիրճ խօսքերին սկսում եւ անելի վստահել՝ վերոյիշեալ *Ձեռնարկ*, *Ջոր Խնդրեաց Եղիա Հայոց Կաթողիկոս Ի Ժողովոյն Աղուանից Վասն Միաբանութեան Եւ Ուխտի Հասարակութեան Հայոց Եւ Աղուանիցում գրանցուած պայմանները ընթերցելիս*. «Նոյնպէս եւ վասն ձեռնադրութեան կաթողիկոսացս Աղուանից այսպէս կանոնեցաք (Պարտաւի Ժողովում - Ա.Շ.). քանզի ի սուղ ինչ ժամանակ կաթողիկոսքս մեր զկարգն յեպիսկոպոսացս մերոց առին, իսկ այժմ զի անպիտեմ եւ անընտրող գործով եղել եւ հերժուածեցաւ աշխարհս, վասն այդորիկ պայմանեցաք առաջի Աստուծոյ եւ ձերոյ հայրութեանդ, եթէ ձեռնադրութիւն հայրապետութեանս Աղուանից ի սուրբ Գրիգորի աթոռոյն լիցի միաբանութեամբ աշխարհիս՝ որպէս եւ էրն ի սրբոյն Գրիգորայ անպի, զի անդ ընկալաք զլուսաւորութիւն, եւ ճշմարտութեամբ գիտեմք, թէ զոր դուք ընտրէք, հաճոյ Աստուծոյ է եւ մեզ: Եւ յայսմ պայմանէ մի՛ լիցի իշխանութիւն ումեք արտաքոյ ելանել եւ այլաձեւս ինչ առնել. ապա եթէ ոչ՝ անվաւեր եւ ունայն լիցի եւ մի՛ համարեցի ձեռնադրութիւն այն ընդունելի»⁴²: Իդէպ՝ այդպիսի անընտրունելի մի ձեռնադրութիւն տեղի ունեցաւ Թ. դարավերջին:

Պապմութիւն Աղուանից Աշխարհիում շարադրուած է, թէ ինչպէս Պարտաւում կաթողիկոս Յովսէփ Բ.ի (849-74) վախճանուելուց յետոյ Սամուէլ ամուռով Մեծ Կողմանց (Արցախ աշխարհի Մեծ Կունք գաւառ) եպիսկոպոսը ինքնագլուխ ձեռնադրուեց եպիսկոպոսապետ: «Լուրս այս,- շարունակում է մատենագիրը,- եհաս ի բանակն. եւ բազում եղել խռովութիւն իշխանացն Աղուանից. յայնժամ ի միաբանութենէ զեկուցանեն զայս տեսնոյ Գէորգայ»⁴³, Հայոց կաթողիկոսի: Եւ նորա կանոնական սահմանադրութեամբ գրեալ առ իշխանն Հայոց՝ մաղթէ աւգնել իրացն եւ առնել զա-

արարն ի խաղաղութիւն»⁴⁴: Վերջինս էլ՝ Աշոտ Բագրատունին (856-86), չուշացրեց պատասխանը: Աւելին՝ «...զՍամուէլ հաճեցուցանէր ամենայն Աղուանից կամակցութեամբ: Յանկամական մտաց չունել երթայ ի Դուին եւ զերկրորդն առնու ծնունդդութիւն անծնահաճն Սամուէլի ի Գէորգայ Հայոց կաթողիկոսէ.. ի թուականութեան Հայոց ՅԻԶ (877/8- Ա.Շ.)»⁴⁵:

Եւ այսպէս, 704ին Պարտաւի աթոռի նկատմամբ հայոց հայրապետերի եկեղեցական եւ կանոնական իրաաստութեան հաստատման արդիւնքում, Աղուանից եկեղեցին զրկուեց մասամբ ինքնազուի իրաւունքներից՝ պահպանելով միայն ինքնավար համայնքի գոյութիւնը՝ Դուինում հայոց վեհափառների կողմից ծնունդորտող կաթողիկոսների գլխատրութեամբ:

Մեզ մնում է պարզել ամենակարեւորը՝ հայոց եւ աղուանից եկեղեցիների թեմական կառոյցները: Ինչպէս նախորդ յօդուածում, դա հնարատու է կեանքի կոչել՝ քննութեան առնելով եկեղեցաժողովների արձանագրութիւնները, որոնցում գրանցուած էին մասնակից եպիսկոպոսները:

Պատմագրութիւնից քաջ յայտնի է, որ արաբական գերիշխանութեան հաստատումից յետոյ առաջին եկեղեցաժողովը գումարել է կաթողիկոս Ս. Յովհաննէս Գ. Աւձնեցին Դուինում 719ին կամ էլ 720ին՝ հիմնականում *Կանոնագիրք Հայոցի* համակարգման օրակարգով: Սակայն Դուինի՝ պատմութեան մէջ վերջին եւ թուով Զ. ժողովից պահպանուած *Կանոնք Տեառն Յովհաննէսի Իմաստասիրի Հայոց Կաթողիկոսի*ի տակ որեւէ պատուիրակի ստորագրութիւն չկայ⁴⁶: Փոխարէնը հետազօտողների տրամադրութեան տակ կայ «ի ՃՀԵ թուականիս հայոց. յէ Տրէ ամսոյ» (726ի Հոկտեմբերի 4ին), «ի մի վայր յԱպահունեաց գաւառ ի գեղն Մանագկերպ» գումարուած եւ այս հովուապետի կողմից նախագահուող ժողովի մասնակիցների մատեանը, որում, սակայն, թէպէտեւ գրառուած է «հանդերձ ամենայն եպիսկոպոսաւք Հայոց», գրանցուած են դրանցից միայն եօթ ամենաազդեցիկները.- Աղբէս Հարքայ, Թաղէս Ոստան, Սահակ Մամիկոնենից, Յեսու Բասենոյ, Սարգիս Տայոց, Թէոդորոս Բզնունեաց եւ Գրիգորէս քորեպիսկոպոս Արշարունեաց⁴⁷:

Բարեբախտաբար 31 հայ եպիսկոպոսների անունները, ներառեալ Մեծ Հայքի եպիսկոպոսապետ-կաթողիկոսինը՝ մասնակցած նշուած ժողովին սելեւկեանների 1037ին (725/6ին), պահպանուել են Ասորական Յակոբիկեան (նոյնպէս հակաքաղկեդոնիկ) եկեղեցու պատրիարք-կաթողիկոս Միքայէլ Ա. Մեծի (1166-99)՝ Միքայէլ Ասորիի *Ժամանակագրութիւնում*⁴⁸: Բանն այն է, որ Մանագկերտի ժողովը բուն հայկական՝ ազգայինը չէր: Դրա համար էլ, Յովհաննէս Աւձնեցու վկայութեամբ, իրենց մասնակցութիւնը բերեցին նաեւ քոյր Յակոբիկեան եկեղեցու թուով հինգ եպիսկոպոսներ եւ Ուռհա (Էդեսիա) քաղաքի մետրոպոլիտը՝ գործուղուած Մանագկերտ «իրամանաւ արքեպիսկոպոսին Անտիոքայ»⁴⁹ պատրիարք-կաթողիկոս Աթանաս Գ.ի (724-40):

Իդէա՝ եօթ հեղինակատր եպիսկոպոսներին, որոնք գրանցուած էին նախագահող հայոց հայրապետի մատեանում, մենք յայտնաբերում ենք նաեւ Միքայէլ Ասորու ցուցակի թուով 31 հայ բարձրաստիճան հոգեւորականների անունների առաջին ութնեակում՝ Halphai = Աղբէոս, évêque de 'Arkiws; Theodoros = Թադէոս, [évêque] de 'Armn = [Ոստան] Հայոց; Sahak, évêque de Mamikonean; [RSQW = Յեսու, évêque de] Basean; Sargis, évêque de Ditpis = Տայոց; Theorios = Թէոդորոս, [évêque] de Beznounis; Theodoros, [évêque] de Ašamounis; Grigorios, [évêque] de Ašarounis⁵⁰:

Այն որ Միքայէլ Ասորու մօտ գրանցուած հայազգի թուով 31 եպիսկոպոսները՝ ներառեալ եպիսկոպոսապետին, ամբողջացնում են Ը. դարի առաջին քառորդի դրութեամբ Հայ Եկեղեցու կառուցուածքում գործող թեմերի առաջնորդներին, մենք համոզուած ենք դրանց հովութիւնների անդամները համադրելիս 30 թուով եպիսկոպոսութիւնների ցանկի հետ, որը զետեղուած է 970ից մինչեւ 985ը Սեբաստիայի, ապա, ենթադրաբար, Եղեսիայի հայազգի եպիսկոպոս Ուփտանէսի (մօտ 935-1000) *Պատմութիւն Հայոցում*⁵¹:

Նիկողայոս Արոնցը, այս երկու ցուցակները համադրելիս, պարզ ցոյց է տուել, թէ ինչպէս են դրանք միմեանց ծածկում, եւ առանձնապէս կարիք չկայ ապացուցելու դրանց լիովին համընկնումը⁵²: Եւ դա այն դէպքում, երբ Ուփտանէսը իր կողմից ներկայացուած եկեղեցական կառուցուածքը վերագրում է Մեծ Հայքի առաջին եպիսկոպոսապետ Գրիգոր Լուսաւորչին (302-25/6), իսկ հայկական յատուկ անուններն ու թեմերի անուանումները ասորերէն բնագրում, ինչպէս տեսանք, լուրջ աղաւաղուած են: Ականատր հայազէտ-բիւզանդագէտի տուեալ թեզը կարելի է ամրապնդել նաեւ այն փաստով, որ Ուփտանէսը իր ցանկը, ինչպէս ստորեւ (աղիւսակում) ցոյց կը տանք, բացում է ո՛չ թէ ամենախոշորներից կամ է՛լ՝ ներկայացնում այն ամբողջովին այբբէնական կարգով, ինչպէս որ հարկն էր, այլ՝ Հարքայ թեմով, որի հենց սահմանագլխին էր գտնուած հայ-ասորական համատեղ ժողովի վայրը (Իդէա՝ տուեալ աշխարհագրական տեղակայումը յատուկ ընդգծուած է Յովհանէս Աւձնեցու մօտ՝ «Է-րորդ ժողով ի Մանազկերտ զեաւոյն ի սահմանագլովս վիճակին Հարքայ»⁵³): Յաջորդիկ՝ Ուփտանէսի *Պատմութիւն Հայոցում* Հարքայ եպիսկոպոսութեանը հետեւում է Ոստանինը: Նոյն այս երկուսը, ինչպէս արդէն տեսանք, բացում են ե՛ւ Աւձնեցու մօտ գրանցուած հայոց բարձրաստիճան հոգեւորականների եօթ հոգանոց ցուցակը, ե՛ւ Միքայէլ Ասորու մօտ պահպանուած հայազգի պառտիրակների ամբողջական ցուցակը:

Վերջինում անելորդ է, ըստ *Ժամանակագրութիւնի* հրատարակչի եւ ֆրանսերէն թարգմանիչի՝ Ժան Շաբոյի, նոյնացման չենթարկուող ինը համարի տակ գրանցուած յատուկ անունը՝ Nwzwn, [évêque] de 'Asibw⁵⁴: Իրօք որ Հրաչեայ Աճառեանի *Հայոց Անձնանունների Բառարան*ում այսպիսինը չկայ: Սակայն մեզ համար այժմ կարեւոր է ո՛չ թէ տուեալ

հոգեւորականի անձնանունը, այլ սրա կողմից ղեկավարուող՝ Հայ եկեղեցու կառուցուածքում գործող եւ մէկ, թեմի գոյութիւնը:

Կաթողիկոս Ներսէս Բ. Բագրեւանդացու (548-57) կողմից 554ին գումարուած Դուինի Բ. Ժողովի արձանագրութիւնում կարելի էր գտնել Սեպհական գնդի եկեղեցական միատորը⁵⁵, որի ասորերէն աղաաղուած տարբերակի հետ, անկասկած, մենք այժմ գործ ունենք: Նոյն այս կաթողիկոսի գրչին պատկանող մէկ այլ փաստաթղթում նոյն այս թեմը՝ Գրիգոր անունով եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ, կոչւում էր արդէն Մարդպետականի⁵⁶: Վասպուրական աշխարհի համանուն գաւառում տեղադրուող այս հովութեանը հանդիպել ենք դեռ Ե. դարի եպիսկոպոսութիւնների շարքերում, ուստի եւ անդրադարձել ենք այլուր⁵⁷:

Ուխտանէսի մօտ տեղ գտած՝ կաթողիկոս Մովսէս Բ. Եղիվարդեցու (574-604) մահից յետոյ Սասանեան Վրկանաց մարզպան Սմբատ Բագրատունու (599-607) հրամանով՝ նոր հայրապետ ընտրելու օրակարգով Դուինում գումարուած երեք եկեղեցաժողովներից երկրորդի մասնակիցների ցանկում հանդիպում ենք Թէդոս անունով եպիսկոպոսի Մարդպետական գաւառից: Փաստաթուղթը կոչւմ է «Ձեռնարկ՝ Զոր Խնդրեաց Սմբատ Վրկան Մարզպան Յայն Եպիսկոպոսացն, Որք Դարձեալ Ժողովեցան Նորին Հրամանաւ Ի Դուին Կարգել Կաթողիկոս Հայոց Յետ Մահուանն Մովսիսի, Եւ Զիւր Ձեռնարկն Ետ Նոցա»⁵⁸: Յաջորդիւ՝ *Կանոնագիրք Հայոցում ընդգրկուած Կանոնք Դընայ Սուրբ Ժողովոյն*՝ գումարուած Կոստանդ. Բ.ի գահակալման 4րդ տարում (645ին), ստորագրել են Ժէ. թուով եպիսկոպոսներ: Եւ ահա Ա. համարի եպիսկոպոս Տէր Յովհաննէսը միառժամանակ հովուապետ էր եւ Ոստանում, եւ արդէն նշուած Մարդպետականում⁵⁹: Յիշեցնենք, որ Ե.-2. դարերի եպիսկոպոսների ցուցակներում Ոստանը հանդէս էր գալիս որպէս հայոց եկեղեցապետի Այրարատեան թեմ⁶⁰, այդ իսկ պատճառով Միքայէլ Ասորու մօտ այն կոչւում է 'Արմոի թեմ:

Եւ այսպէս, Ուխտանէսի եպիսկոպոսների ցանկը յստակ պէտք է թուագրել ո'չ թէ Գրիգոր Լուսաւորչի գահակալման տարիներով, ինչպէս որ հեղինակն էր պնդում, այլ՝ Յովհաննէս Աւնեցու: Ստորեւ մեզ մնում է ներկայացնել Ուխտանէսի այդ ցուցակը՝ բաղկացած 30 հայոց թեմերից (փակագծերում ցոյց տալով միւս հայ մատենագրութեան հանդիպող ձեւերը), անելացնելով այնտեղ բացակայող Սեպհական գնդի 31րդ թեմը: Աղիւսակում առաջարկում ենք նաեւ բոլոր թեմերի տեղադրման տարբերակները, ըստ Մեծ Հայքի աշխարհների, իսկ փակագծերում՝ գաւառների, համաձայն վաղ միջնադարեան *Աշխարհացոյցի*.

1	Եպ. Հարթայ	Տուրուբերան (Հարթ)
2	Եպ. Ոստան	Այրարատ (Ոստան Հայոց)
3	Եպ. Տայոց	Տայք

4	Եպ. Մարդաղոյ (Մարդոյաղոյ)	Տոյութեան (Մարդաղի)
5	Եպ. Արշամունեաց	Տոյութեան (Արշամունիք)
6	Եպ. Արծրունեաց	Վասպուրական
7	Եպ. Սիւնեաց	Սիւնիք
8	Եպ. Ռշտունեաց (Ռշտունեաց/Շնշտունեաց)	Վասպուրական (Ռշտունիք)
9	Եպ. Մոկաց	Մոկք
10	Եպ. Ամատունեաց	Վասպուրական (Արտագ)
11	Եպ. Բասենոյ	Այրարատ (Բասեան)
12	Եպ. Մամկոնէից (Մամիկոնեաց)	Տոյութեան (Տարոն)
13	Եպ. Բագրեանդայ	Այրարատ (Բագրեանդ)
14	Եպ. Խորխոռունեաց	Տոյութեան (Խորխոռունիք)
15	Եպ. Վանանդայ (Վանանդեայ)	Այրարատ (Վանանդ)
16	Եպ. Ապահունեաց	Տոյութեան (Ապահունիք)
17	Եպ. Արշարունեաց	Այրարատ (Արշարունիք)
18	Եպ. Գնունեաց	Այրարատ (Արագածոտն)
19	Եպ. Գողթան	Վասպուրական (Գողթն)
20	Եպ. Գարդմանայ	Ուտիք (Գարդման)
21	Եպ. Ակէոյ	Վասպուրական (Ակէ)
22	Եպ. Բաժունեաց, պէտք է կարդայ Բզնունեաց ⁶¹	Տոյութեան (Բզնունիք)
23	Եպ. Երուտակաց	Պարսկահայք (Զարաանդ եւ Հէր)
24	Եպ. Ասորեաց	Աղծնիք (Սանասունք ⁶²)
25	Եպ. Անծեացեաց	Վասպուրական (Անծեացիք)
26	Եպ. Պալունեաց	Վասպուրական (Պալունիք) եւ Տոյութեան (Պալունիք)
27	Եպ. Մեհնունեաց	Վասպուրական (Մեծնունիք)
28	Եպ. Ելոյ	Պարսկահայք (Այլի, որ է Կոտիճան)
29	Եպ. Զարեհանից (Զարեհուանից)	Պարսկահայք (Առնայ/Շնայ, Զարեհաան եւ Տամբեր)
30	Եպ. Միաստորեաց	Աղծնիք (Արզան ⁶³) եւ Կորճայք (Կորդուք-Տմորիք)
31	Եպ. Սեպիական գնդին	Վասպուրական (Մարդաստան)

Եւ այսպէս, աղիսակից երեսում է, որ կաթողիկոսանիստ Դուինը 726ին՝ 554ի համեմատ համալրուեց երեք նոր թեմերով՝ հասցնելով դրանք քանակը 31ի: Նախ եւ առաջ, դա երկու հովութիւնների պարզ տրոհման արդիւնք էր: Համադրելով 726ի թեմերի այս ցանկը մեր նախորդ յօդուածում ներկայացուած 554ի Դուինի Բ. Ժողովին մասնակցած եպիսկոպոսների ցուցակի հետ, կարելի է պնդել հետեւեալը: Տմորիքի հովութիւնը՝ Աղծնիքի արեւելեան եւ Կորճայքի արեւմտեան գաւառներում, տրոհուեց Ասորեաց եւ այսպէս կոչուած Միաստորեաց

թեմերի՝ այն պարզ պատճառով, որ դրանք զբաղեցնում էին Սասանեանների օրօք յարակից Ասորաց մարզպանութեանը կցուած Աղծնիքի արեւելեան եւ Կորճայքի Կորդուք-Տմորիք գաւառները: Իսկ Պարսկահայքի Զարեհաւանի հովտութիւնը տրոհուեց միանգամից երեք նոր՝ Երուտակաց, Ելոյ ու Զարեհաւանից թեմերի: Աղիսակից երեւում է նաեւ, որ թեմական կառուցուածքում յայտնուեց լիովին նոր՝ Գարդմանի եպիսկոպոսութիւնը: Սասանեան ապա Ումայեան իշխանութիւնների կողմից հարեան Աղուանք-Առանին կցուած՝ Մեծ Հայքի Ուտիք աշխարհի համանուն գաւառը զբաղեցնող Գարդմանայ թեմը (N°20) յիշատակում էր Աղուանից եկեղեցու ութ եպիսկոպոսութիւնների շարքերում, որոնց առաջնորդներին էր հասցէագրել ժամանակին իր թոյլը հայոց հայրապետ Յովհաննէս Բ. Գաբեղեանը (557-74)⁶⁴:

Միեւնոյն ժամանակ մենք առաջին անգամ կաթողիկոսանիստ Դուինի թեմական կառուցուածքում հանդիպում ենք հակառակ գործընթաց. Վասպուրականի համանուն գաւառում ժամանակին ինքնուրոյն գործող Բըժնունեաց եկեղեցական միատորը, որը մէկ անգամ յիշատակուած էր 550ականներին գրուած «Տեառն Ներսէսի Հայոց Կաթողիկոսի Թուղթ Մեղադրութեան Առ Եպիսկոպոսունս»ում⁶⁵, սոյն աղիսակում բացակայում է:

Ժամանակին Աղոնցը առաջարկել էր Միքայէ Ասորու մօտ հանդիպող Բզնունեաց եպիսկոպոսին նոյնացնել Ուխտանէսի մօտի Բաժունեաց թեմի առաջնորդի հետ, իսկ Բզնունեացը ուղղակի համարել Մամիկոնեաց թեմին կցուած⁶⁶: Սակայն հենց աղիսակում մենք առաջարկեցինք Ուխտանէսի Բաժունեաց տարբերակը փոխարինել Բզնունեացով ո՛չ միայն այն պարզ պատճառով, որ 726ի Մանազկերտի ժողովին նախագահող Աւծնեայր մօտ եօթ ամենաազդեցիկների շարքերում յիշատակում էր հենց Բզնունեաց եպիսկոպոսութեան առաջնորդ Թէոդորոսը. Սիւնեաց եպիսկոպոս Ստեփանոսի (մահ. 735ին) կողմից հեղինակած բազմաթիւ փիլիսոփայական երկերից մէկում նոյն այս բարձրաստիճան հոգեւորականը կոչում է Թէոդորոս Բազէն⁶⁷: Աւելին, վերոյիշեալ «Կանոնք Դըւնայ Սուրբ Ժողովոյն»ը 645ին ստորագրած ԺԷ. թուով եպիսկոպոսների ցանկում Զ. համարի տակ դարձեալ գտնում ենք Բզնունեաց եպիսկոպոսի՝ Տէր Յովհանին, մինչդեռ Բժնունեաց թեմի առաջնորդի անուն ցանկում բացակայում է⁶⁸: Վերջապէս, Եղիա Ա. Արճիշեցին մինչեւ Դուինում 704ին կաթողիկոսանալն, ինչպէս որ դա Դրասխանակերտցու պատրիարքների ցանկից է հետեւում, զբաղեցրել է Բզնունեաց եպիսկոպոսաց աթոռը⁶⁹: Հետեալաբար՝ Բժնունեաց եպիսկոպոսաց թեմն էր, այլ ո՛չ թէ Բզնունեացինը, ցրուել կամ էլ կցուել յարակից որեւէ հովտութեան 640ականներից ոչ ուշ:

Մեր տեսակէտի՝ որ այս թեմի անուանումը հենց Ուխտանէս եպիսկոպոսի Պապմութիւն Հայոցում է սխալ վերարտադրուած, օգտին են խօսում նաեւ հետեւեալ փաստաթղթերը. նրա մօտ պահպանուած եւ «յեթնուտասներորդ ամի Ապրուէլ-Խոսրովու Պարսից արքայից արքայի» (այսինքն՝

607ով) թուագրուող երեք եկեղեցաժողովների արձանագրությունների տակ թուով 9ից 11 եպիսկոպոսների շարքերում առկա է Ներսէս անունով Բզնունեաց թեմի առաջնորդի ստորագրութիւնը, մինչդեռ ոչ մէկի տակ չկայ Բժնունեացինը կամ Բաժունեացինը⁷⁰: Միեւնոյն ժամանակ *Գիրք Թղթոցում* նոյն է. դարասկզբում՝ ենթադրաբար Կոմիտաս Ա. Աղեցցու կողմից, զետեղուած այս արձանագրութիւններից երկրորդում («ԿԶ. Ձեռնարկ՝ զոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան Մարզպան, ցայն եպիսկոպոսունս, որը դարձեալ ժողովեցան նորին հրամանաւ ի Դուինն, կարգել կաթողիկոս Հայոց, յետ մահուանն Մովսէսի. եւ զայս ձեռնարկ ետ նոցա») եւ երրորդում («ԿԷ. Ձեռնարկ՝ զոր ետուն Աբրահամու Հայոց Կաթողիկոսի ի միաբանութեանն աշխարհիս Հայոց, այնոքիկ որը էին ընդ իշխանութեամբ Հոռոմոց ի թագաւորութեանն Մարկան»), ինչպէս եւ սրանց նախորդող եւս մէկ փաստաթղթում («ԿԵ. Կանոնք որ եղան ի Դունի, մինչդեռ մտածութիւն էր ժողովելոյ եպիսկոպոսացն կարգել կաթողիկոս Հայոց յետ մահուանն Մովսէսի Կաթողիկոսի եւ խափանեցան այնմ անգամ») Ուխտանէսի մօտի Ներսէսը յստակ կոչում է Բուժունեաց եպիսկոպոս⁷¹:

Աւարտելով Հայ եկեղեցու թեմական կառուցուածքի ուսումնասիրութիւնը՝ յաւելենք, որ առաջին հայեացքից թոււմ էր, թէ արաբների յաջողութիւնները փիզանդական պատերազմներում է. դարի երկրորդ կէտերին եւ Բիզանդական Հայքի զգալի հատուածի ընդգրկումն Արմինիայի կազմում⁷² թոյլ կը տար արաբահպատակ հայոց հայրապետերին օգտուել քրիստոնեայ աշխարհի կանոնական սկզբունքից՝ հաստատուած դեռ տիեզերական առաջին երկու եկեղեցաժողովներում, եւ վերականգնել 387ի Մեծ Հայքի բաժանումից յետոյ խախտուած իրաւասութիւնը սոյն յօդուածի սկզբում յիշատակուած ինը արեւմտեան թեմերի հանդէպ, որոնք 451ից Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութեանն էին ենթակայ: Աշխարհաքաղաքական նոր իրավիճակը եւ պետական նոր սահմանները կարող էին թոյլ տալ կաթողիկոսանիստ Դուինին հաստատել իր եկեղեցական եւ կանոնական իրաւասութիւնը նաեւ Արաբական խալիֆայութեան արդէն մաս դարձած՝ Մելիտենէ կենտրոնով Փոքր Հայքի հարաւային գաւառների նկատմամբ, որը, երբեմէ չէր պատկանել Հայ եկեղեցուն⁷³, իսկ այժմ վարչականօրէն կցուած էր Միջագետքի սահմանային գօտուն (*արաբ. الثغور الجزائة* [at-Tuğūr al-Gazzariyya]): Ինչու չէ՞ եւ Ամիդ կենտրոնով Հայոց Միջագետքի⁷⁴ նկատմամբ՝ կցուած արաբական իշխանութիւնների կողմից Վերին Միջագետքում ձեւատրուած ալ-Ջազիրա (*արաբ. الجيزة* [al-Gazīra]) նահանգին: Ընդ որում՝ Արմինիայի վարչական սահմանները ոչ մի կերպ չէին կարող խոչընդոտել՝ նման նախագիծը կեանքի կոչելու: Օրինակ, մեր աղիւսակում տեղ գտած եպիսկոպոսութիւնների տեղադրումը ցոյց է տալիս, որ Դուինի աթոռի իրաւասութիւնը տարածում էր նաեւ այդ արաբական նահանգի սահմաններից դուրս՝ ընդգրկելով Երուտակաց, Ելոյ ու

Ձարեհաւանից թեմերը, որոնք կազմում էին յարակից Ատրպատականին (آذربایجان [Ādārbaygān]) կցուած Պարսկահայքի հիւսիսային գաւառները:

Սակայն նոյն մեր աղիսակում անհնար է գտնել նախկին Բիւզանդական Հայքի որեւէ եպիսկոպոսի. Մեծ եւ Փոքր Հայքերի բիւզանդական տիրոյթներում, ինչպէս նաեւ Հայոց Միջագետքում, եկեղեցական կառուցուածքի ճակատագիրը նոր՝ արաբական իշխանութեան, պայմաններում վճռուեց լիովին այլ կերպ, ինչը առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ է:

Մեր խորին համոզմամբ, Մանազկերտում ժողովի գումարումն ու լիակատար դաւանաբանական միասնութեան ձեռք բերումը երկու հակաքաղկեդոնիկ եկեղեցիների միջեւ չէր կարող տեղի ունենալ առանց արաբական իշխանութիւնների միջամտութեան, չնայած որ ականատոր հայազէտ Նինա Կարսոյեանը հակառակն է պնդում⁷⁵: Չենք բացառում նոյնիսկ, որ երկու եկեղեցապետերը իրագործում էին Դամասկոսից ստացած պատուէր⁷⁶, ինչի արդիւնքում հնարատոր կը լինէր խալիֆայութեան հպատակ, բիւզանդական սահմանի երկայնքով բնակուող, երկու արեւելաքրիստոնեայ ժողովուրդներին ներքաշել Կոստանդնուպոլսի դէմ պա-տերազմների:

Այս քաղաքական ենթահողում հարկատու է յիշեցնել 704ի դէպքերը, երբ 'Աբդ ալ-Մալիքը միջամտեց հայ-աղուանական միջեկեղեցական գործերին: Հետաքրքրական է նաեւ նշել Միքայէլ Ասորու այն փաստը, որ ո՛չ թէ հայոց Ապահունեաց եպիսկոպոսներին պատկանող Մանաւազկերտում (Մանազկերտ), այլ՝ Արզանում էին ի սկզբանէ Ասորաց պատրիարքն՝ Աթանասիոսն (Աթանաս Գ.) եւ հայոց կաթողիկոսն՝ Իւաննիսը (Յովհաննէս Գ.) նախատեսել գումարել համատեղ ժողովը⁷⁷:

Բանն այն է, որ Արզանում միառժամանակ գործում էին երկու հակաքաղկեդոնիկ եկեղեցիների թեմերն, ինչը, ըստ մեզ, թոյլ կը տար նրանց հոգեւորականութեանը դաւանաբանական վէճերում կայացնել առարկայական վճիռ: Միքայէլ Մեծի լայնածաւալ *Ժամանակագրութեանը* կցուած են սեփական եկեղեցու բոլոր թեմերը, որոնք գործում էին Արաբական Խալիֆայութեան հիւսիսային նահանգներում: Եւ դրանցից մէկը Arzoun = Արզան անուանումով թեմն էր⁷⁸: Արզանում միառժամանակ իր գործունէութիւնը շարունակող հայոց եկեղեցապատկան միաւորի օգտին է խօսում նոյն Միքայէլ Ասորու՝ Մանազկերտի ժողովին հայազգի պատուիրակների շարքում գրանցուած Gabriel, [évêque] d'Arzoun:

704ին կաթողիկոսանիստ Դուինի եկեղեցական ու կանոնական իրաւասութեան տակ անցած Աղուանից եկեղեցու կառուցուածքը կարող ենք վերականգնել վերոյիշեալ «Ձեռնարկ, Զոր խնդրեաց Եղիա Հայոց կաթողիկոս ի ժողովոյն Աղուանից...»ի հիման վրայ: Սրա տակ հինգ եպիսկոպոսի ստորագրութիւն է առկայ, այդ թում՝ Աղուանից Սիմէոն կաթողիկոսի: Վերջինս պէտք է որ առաջնորդէր մայրաքաղաքային Պարտաւազ թեմը, ինչպէս որ ժամանակին «Թուղթ Յովհաննիսի» Հայոց

Կաթողիկոսի առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս»ում Աբասն (551-95) էր նշում տուեալ հովտութեան պետ⁷⁹:

Հայրապետ Սիմէոնից բացի տոյն ձեռնարկի տակ հետեւեալ ստորագրութիւններն են.- Յովհաննէս՝ Կապաղակայ եպիսկոպոս, Սիմէոն՝ Հոշոյ (Շաքէ)⁸⁰ եպիսկոպոս, Սահակ՝ Ամարասայ եպիսկոպոս, Սահակ՝ Մեծ Կուենից եպիսկոպոս⁸¹: Ներսէսի հայրապետութեան վերջին երեքուկէ տարիների գործունէութեան ենթահողում՝ նկարագրուած *երրորդ Հալորդ Պապմութեանս Աղուանիցի* Գ. գլխում («Վասն Բակուրայ ուրումն երկարեակի, որում Ներսէս անուն, եղեալ կաթողիկոս Աղուանից»), տեղեկանում ենք իր կողմից ձեռնադրուած «երկաքնակ» Զաքարիային, որպէս Մեծիրանց (Մեծ Առանքի) եպիսկոպոսի: Եւ ահա սրա միջոցով «...զարժանաժառանգ մանկունս եկեղեցոյ զուղափառս հալածեալ փարաքնակ արար նախ՝ զերանելին Իսրայէլ նշանագործ եպիսկոպոսն Մեծ Կողմանց հալածեաց... ընդ նմին եւ զեղիազար Գարդմանայ եպիսկոպոս»⁸²:

Յստակ կարող ենք փաստել, որ սրանով Աղուանից եկեղեցու վեց եպիսկոպոսութիւններից բաղկացած սակաաթիւ ցուցակը սպառուած է: Վեցից, այլ ո՛չ թէ եօթից բաղկացած, քանզի մէջբերուող Գարդմանինը, ինչպէս արդէն գիտենք, անցաւ Հայ եկեղեցուն, եւ չի բացառում, որ դրա փոխանցման որոշումը կայացել էր հենց 704ի Պարտաւի ժողովում:

Աղուանից եկեղեցու վեց թեմերից բաղկացած այսպիսի կառուցուածքի օգտին են խօսում նաեւ *Պապմութիւն Աղուանից Աշխարհի* ԻԴ. գլխում («Անուանք հայրապետացն Աղուանից, ամբ եւ գործք նոցին») գրառուած տեղեկութիւնները: Գրեթէ Ը.-Ժ. դարերի բոլոր հայրապետերի անուններից առաջ հեղինակատու մատենագիրը նշում է այն թեմը, որը նա առաջնորդել է մինչեւ Պարտաւում գահ բարձրանալն, եւ բացի թուարկուած վեց աթոռներից մէկ ուրիշը այնտեղ չի յիշատակում: Սոյն գլխում բացակայում է նաեւ տեղեկութիւն առ այն, որ Աղուանից հայրապետերից որեւէ մէկը մինչ այդ զբաղեցրել է Գարդմանայ եպիսկոպոսաց աթոռը⁸³:

Այս վեց եկեղեցական միատրոններից միայն Կապաղակայ եւ Հոշոյ եպիսկոպոսութիւններն են, որ տեղադրուած են Կուրի ձախ ափին՝ *Աշխարհացոյց*ում այսպէս կոչուած «Բուն աշխարհ Աղուանից»ում⁸⁴: Աղուանից եկեղեցու միւս թեմերը տեղադրուած են Արաքսի ու Կուրի միջագետքում, այսինքն՝ Մեծ Հայքի Արցախ (Ամարասինը, Մեծիրանց կամ Մեծ Առանքինը եւ Մեծ Կողմանց կամ էլ՝ Մեծ Կուենիցը) եւ Ոսիք (Պարտաւինը) աշխարհներում:

*Հարկատր է ընդգծել, որ 704ի Աղուանից եպիսկոպոսների ցանկը Զ. դարի երկրորդ կէսին գրանցուածների հետ համադրելիս, որը զետեղուած էր մի շարք անգամ յիշատակուող «Թուղթ Յովհաննիսի՝ Հայոց Կաթողիկոսի առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս»ում, տեսնում ենք Ը. դարասկզբին լուծարուած վիճակում միայն Բախաղատու (Բեհ) եւ Բաղասականու թեմերը⁸⁵: Վերջիններս նոյնպէս տեղակայում էին Կուրի ձախ

ափին: Հաշուի առնելով իրենց աշխարհագրական դիրքը՝ կարելի է ենթադրել, որ սրանցից առաջինը, հաւանաբար կցուել էր Շաքիոյ թմին, իսկ երկրորդը՝ Կապադակայ:

Եւ այսպէս, Դուինի հայրապետերը մինչեւ Ը. դարասկզբին արաբական գերիշխանութեան վերջնական հաստատումը տարածաշրջանում ձեռնածորէն ընդունում էին Քաղկեդոնի հաւատոյ հանգանակը՝ բացառելու իրենց եկեղեցական եւ կանոնական իրաւասութեան տարածքի հնարատր խախտումը Կոստանդնուպոլսի կողմից, ինչպէս դա տեղի ունեցաւ 594ից 610: Ապա արաբահպատակ Դուինի հայրապետերը 704ին արաբական իշխանութիւններից ձեռք բերեցին պայմանականօրէն ասած կանոնադրոյթ, ինչպէս նաեւ վեց թեմերից բաղկացած Աղուանից եկեղեցու Պարտաւի աթոռի նկատմամբ իրենց չորսդարեայ հովանաւորութեան փոխարինում եկեղեցական ու կանոնական իրաւասութեամբ: Ումայեան արքայատոհմի հաւանական միջամտութեամբ էր նաեւ, որ կաթողիկոսանիստ Դուինը Ասորական Յակոբիկեան (հակաքաղկեդոնիկ) եկեղեցու հետ 726ին՝ Մանազկերտի ժողովի աշխատանքների արդիւնքում, ձեռք բերեց դաւանական միութիւն: Նոյն այս ժողովին մասնակցած հայազգի եպիսկոպոսների ցանկը հնարատրութիւն է ընձեռում պնդել, որ արաբահպատակ հայոց հայրապետերի անմիջական իրաւասութեան տակ գտնուող տարածքը, յամենայնդէպս Ը. դարասկզբին, բաղկացած էր 31 թեմական կառոյցներից՝ նախկին 28ի փոխարէն: Արաբների օրօք էլ կանոնական այդ տարածքը հիմնականում շարունակում էր ընդգրկել Սասանեան Իրանին 387ին բաժին ընկած Մեծ Հայքի այն աշխարհները, որոնք ժամանակին կազմեցին Հայոց, Ասորաց եւ Ատրպատականի մարզպանութիւնները:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Արսէն Շահինեան, «Ե.-Է. Դարերի Պարսկահպատակ Հայոց Հայրապետերի իրաւասութեան եւ Հովանու Ներքոյ Գտնուող Տարածքները», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԼԸ., 2018, էջ 93-116:
- ² Է. դարում Հայոց պետականութեան կազմաւորման մասին տե՛ս՝ Արսէն Շահինեան, «Հայոց Ինքնավար Իշխանութեան Տարածքն Ու Սահմանները Է. Դարում», *Journal of the Society for Armenian Studies*, 2011:20, էջ 55-68. Նաեւ՝ Արսէն Շահինեան, «Է. Դարի Հայոց Իշխանութեան Ինքնիշխանացումը», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԼԳ., 2013, էջ 165-180:
- ³ *Διήγησις ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἀγίου Γρηγορίου μέτρου τοῦ νῦν...* (Պատմութիւն Ս. Գրիգորի օրերից սկսած մինչեւ այժմ): Այն գրուած է եղել մօտ 700ին, անյայտ հայ-քաղկեդոնիկ մատենագրի կողմից, իսկ հայագիտութիւնում այսօր առանել յայտնի է որպէս *Պարմութիւն Հայոց Հարցի Մասին* (Հրաչ Բարթիկեան, «Narratio de rebus Armeniae», Յունարէն Թարգմանութեամբ Մեզ Հասած Մի Հայ-Քաղկեդոնական Սկզբնաղբիւր», թարգ. Հ. Բարթիկեանի, *Բանբեր Մատենադարանի*, Հտր. 6, 1962, էջ 468):

- պատմագրութեան սեղի երեք համառօտ ստեղծագործութիւններ, որոնց հեղինակները նշուած դարերում ապրած իր համերկրացիներից էին:
- ²³ Աղուանից համայնքը՝ ոգետրուած հարեան Վրաց եկեղեցու ձեռքբերումներով, նախորդ՝ Է. դարասկզբին, արդէն մէկ անգամ փորձ կատարել էր թօթափելու Դովինի կաթողիկոսների հովանատրութիւնը՝ դաւանաբանական հողի վրայ բաժանման գնալու ճանապարհով, մասնատրապէս, հռչակելով Քաղկեդոնի հաւատոյ հանգանակը Պարտափ աթոռում որպէս գերիշխող մոդել (Շահինեան, «Ե.-Է. Դարերի Պարսկահպատակ Հայոց», էջ 93-116):
- ²⁴ Սա Աղուանից գահերէց նախկին իշխան Վարազ Տրդատի (681-99) տիկինն էր:
- ²⁵ «Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», *Մարտնագիրք Հայոց, Հոր. ԺԵ. (Ժ. դար)*, Անթիլիաս-Լիբանան, Տպ. ՄՏԿԿ, 2012, էջ 367-8:
- ²⁶ Նոյն, էջ 368: Դրասխանակերտցին, նկարագրելով այս իրադարձութիւնները Աղուանքում, ամիրապետին, ում հետ եղիան փոխանակուեց թղթերով, շփոթում է Ոմարի ('Ոմառ Բ., 717-720) հետ («Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 418-9):
- ²⁷ «Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», էջ 368-75:
- ²⁸ Նոյն, էջ 377-8:
- ²⁹ Նոյն, էջ 379-85:
- ³⁰ «Անանիա Մոկացի, ...Յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից...», *Մարտնագիրք Հայոց, Հոր. Ժ. (Ժ. դար)*, Անթիլիաս-Լիբանան, Տպ. ՄՏԿԿ, 2009, էջ 265-6:
- ³¹ Նախորդ յօդուածում՝ յղելով Սեբէոսին, մենք շարադրեցինք 614ին շահինշահ խոսրով Բ. Փարուէզի (590-628) կողմից Տիգրանում գումարուած ժողովի եւ «հաւատ զՀայոցն»ի հռչակման մասին, որպէս գերակայ ուսմունք պարսկահպատակ բոլոր քրիստոնեաների շրջանում (Շահինեան, «Ե.-Է. Դարերի Պարսկահպատակ», էջ 93-116):
- ³² «Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 419:
- ³³ Կառավարման տարիներն են 699ից մինչեւ 704ի կէտերը:
- ³⁴ «Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», էջ 366:
- ³⁵ Նոյն, էջ 367:
- ³⁶ Ժամանակակից պատմագրութիւնում Պարտափ այս ժողովը թուագրում է 702-705 ընկած ժամանակահատուածով: Դասխուրանցու բնագրում նշուած է, թէ «ձեռնարկ, զոր խնդրեաց եղիա Հայոց կաթողիկոս ի ժողովոյն Աղուանից...»ը գրուած է «ԶԵ. երրորդ ամիս Տաճկաց եւ ի հայ թուականիս ՃԽԸ յամսեանն հրոյրից» (նոյն, էջ 375): Տաճկաց, այսինքն հիջրայի 85ը համապատասխանում է Բ.Մ. 704ի Յունուարի 14-705ի Յունուարի 1 ժամանակահատուածին, իսկ հայոց 148ը՝ Բ.Մ. 700ի Ապրիլի 30-Մայիսի 29ը: Թուագրումը հայոց տոմարով չի կարող տուեալ դէպքում համապատասխանել իրականութեանը, քանզի եղիան, Դրասխանակերտցու տուեալների համաձայն, կաթողիկոս օծուեց հիջրայի 85ին («Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 417), այսինքն 704ին, իսկ միաների համաձայն՝ հայոց 152ին («Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ շարից հայրապետացն Հայոց յայտարարութիւնք», *Մարտնագիրք Հայոց, Հոր. ԺԱ. (Ժ. դար)*, Պարսկագրութիւն, Անթիլիաս-

- Լիբանան, Տպ. ՄՏԿԿ, 2010, էջ 607), որը աւարտուել է 704ի Յունիսի 4ին: Միեւնոյն ժամանակ պահպանուել է ժողովից յետոյ տրուած «Գիր պայմանի տեառն եղիայի՝ Հայոց կաթողիկոսի առ Աղուանս»ի ամբողջական տարբերակը «Յաղագս եղիայի Հայոց Կաթողիկոսի» վերնագրով, որում կազմուած փաստաթուղթը թուագրուած է հետեւեալ կերպ. «Եւ գրեցաւ դիրս այս վկայութեամբ երկոցունց կողմանց ի ՃԾԲ թուականութեան Հայոց եւ Ձե թուականութեան Տաճկաց» (Ալեքսան Յակոբեան, «եղիա Արճիշեցի Կաթողիկոսի Նորայայտ Թուղթը», Պարմաբանասիրական Հանդէս, 1981:4, էջ 151): Քանի որ հիջրայի 85ը եւ հայոց Հրոտից ամիսը կասկածի տեղիք չեն թողնում, մենք առաջարկում ենք Պարտափ ժողովը թուագրել 704ի Մայիս ամսով:
- ³⁷ «Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», էջ 373-374:
- ³⁸ Նոյն, էջ 369:
- ³⁹ «Յովհաննէս Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն», էջ 418-9:
- ⁴⁰ Նոյն, էջ 419:
- ⁴¹ «Անանիա Մոկացի, ...Յաղագս Ապստամբութեան Տանն Աղուանից...», էջ 266:
- ⁴² «Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», էջ 374-5: Անանիա Մոկացիի հակիրճ հաստատում է այս կարեւորագոյն պայմանը («Անանիա Մոկացի, ...Յաղագս Ապստամբութեան Տանն Աղուանից...», էջ 266):
- ⁴³ Գէորգ Բ. Գառնեցի (877-97):
- ⁴⁴ «Մովսէսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», էջ 412:
- ⁴⁵ Նոյն, էջ 412-3:
- ⁴⁶ Կանոնագիրք Հայոց, Ա.-Բ., Հրդ. Ա., աշխ. Վ. Յակոբեանի, Երեւան, ՀԱՍՀ ԳԱ, 1964, էջ 514-37:
- ⁴⁷ «Յովհան Ամենցի, Սակս ժողովոյ, որ եղեն ի Հայք», Մարտեագիրք Հայոց, Հրդ. Է. (Ը. Դար), Անթիլիաս-Լիբանան, Տպ. ՄՏԿԿ, 2007, էջ 124:
- ⁴⁸ *Chronique de Michel le Syrien*, en 4 tomes, ed. et trad. par J. Chabot, Paris, 1899-1910, t. 2, էջ 459-460, 497-498:
- ⁴⁹ «Յովհան Ամենցի, Սակս ժողովոյ, որ եղեն ի Հայք», էջ 124: Ժողովի օրակարգում ընդգրկուած հարցն էր՝ հարթել դաւանաբանական տարակարծութիւնները առ Յիսուս Քրիստոսի մարմնի «անապականութեան» շուրջ մինչեւ յարոյթիւն առնելը (տե՛ս՝ նոյն, էջ 124-127; *Chronique de Michel le Syrien*, t. 2, էջ 457-461, 491-500): Նշենք, որ մինչեւ Մանազկերտի ժողովը Ասորական եկեղեցին ընդունում էր իր իսկ հիմնադիր Սեւրոս Անտիոքացու (518-38) «ապականութեան» մասին ուսմունքը, մինչդեռ Հայ եկեղեցին, յամենայնդէպս, ինչպէս որ ասորական կողմն էր պնդում՝ Զ. դարասկզբի եպիսկոպոս Յովհանոս Հալիկառնացու «անապականութեան» մասին ուսմունքը:
- ⁵⁰ *Chronique de Michel le Syrien*, t. 2, էջ 459-60, 497-8:
- ⁵¹ «Ուստանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց», Մարտեագիրք Հայոց, Հրդ. ԺԵ. (Ժ. դար), Պարմագրութիւն երկու գիրքով, Գիրք Բ., Անթիլիաս-Լիբանան, Տպ. ՄՏԿԿ, 2012, էջ 503:
- ⁵² Николай Адонц, *Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя* (Հայաստանը Յուստինիանոսի օրօք. քաղաքական վիճակը նախարարական համակարգի հիման վրայ), Հայ-վրացական բանասի-

րութեան աշխատութիւններ, Գիրք ԺԱ., Սանկտ Պետերբուրգ, Տպ. Կայսերական ԳԱ, 1908, էջ 327, 336-8:

⁵³ «Յովհան Ամենցի, Սակս ժողովոյ, որ եղեն ի Հայք», էջ 124:

⁵⁴ *Chronique de Michel le Syrien*, t. 2, էջ 497 (ծնթ. 16):

⁵⁵ «Ներսէս Բագրեանդացի, Ուստ Միաբանութեան Հայոց Աշխարհիս...», էջ 420:

⁵⁶ «Ներսէս Բագրեանդացի, Թուղթ մեղադրութեան առ Եպիսկոպոսունսն», *Մատենագիրք Հայոց, Հրդ. Գ (Զ. Դար)*, Անթիլիաս-Լիբանան, Տպ. ՄՏԿԿ, 2004, էջ 418:

⁵⁷ Շահինեան, «Ե.-Է. Դարերի Պարսկահպատակ Հայոց», էջ 93-116:

⁵⁸ «Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց», էջ 548-9:

⁵⁹ *Կանոնագիրք Հայոց, Հտր. Բ.*, էջ 214-5:

⁶⁰ Շահինեան, «Ե.-Է. Դարերի Պարսկահպատակ Հայոց», էջ 93-116:

⁶¹ Բանն այն է, որ Յովհաննէս Ամենցու մօտ Մանազկերտի ժողովի այն եօթ ամենաազդեցիկ հայ եպիսկոպոսների թում յիշատակում է Թէոդորոս Բզնունեացը («Յովհան Ամենցի, Սակս ժողովոյ, որ եղեն ի Հայք», էջ 124), ում անկասկած պէտք է նշնացնել Միքայէ Ասորու ցուցակից Theorios Beznunis անունով եպիսկոպոսի հետ (*Chronique de Michel le Syrien*, t. 2, էջ 497):

⁶² Մեր կողմից առաջարկուող այսպիսի տեղադրումը պայմանաւորուած է Միքայէ Ասորու Մանազկերտի ժողովին հայազգի պատուիրակների շարքում (№31ի տակ) գրանցուած Սարգիս անունով եպիսկոպոսի Սանասունքից (Sargis, évêque de Sanasayé (տե՛ս՝ *Chronique de Michel le Syrien*, t. 2, էջ 459-60, 497-8)):

⁶³ Մեր կողմից առաջարկուող այսպիսի տեղադրումը պայմանաւորուած է դարձեալ Միքայէ Ասորու Մանազկերտի ժողովին հայազգի պատուիրակների շարքում (№22ի տակ) գրանցուած Գաբրիէլ անունով եպիսկոպոսի Արզանից (Gabriel, [évêque] d'Arzôn (տե՛ս՝ նոյն):

⁶⁴ «Յովհաննէս Գաբեղենացի (Գաբեղեան), Թուղթ... առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս», *Մատենագիրք Հայոց, Հրդ. Գ. (Զ. Դար)*, Անթիլիաս-Լիբանան, Տպ. ՄՏԿԿ, 2004, էջ 448:

⁶⁵ «Ներսէս Բագրեանդացի, Թուղթ մեղադրութեան առ», էջ 418:

⁶⁶ Ածու, էջ 337:

⁶⁷ «Ստեփանոս Սինեցի, Վասն անապանութեան մարմնոյն...», *Մատենագիրք Հայոց, Հրդ. Զ (Ը. դար)*, էջ 455:

⁶⁸ *Կանոնագիրք Հայոց, Հրդ. Բ.*, էջ 214-215:

⁶⁹ «[Յովհաննէս Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ] շարից հայոպետացն Հայոց յայտարարութիւնք», էջ 607:

⁷⁰ «Ուխտանէս Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց», էջ 547-9, 552-3:

⁷¹ Գիրք Թղթոց, Բ. Հրապ., աշխ.՝ Նորայր Արք. Պողարեան, «Հայկական Մատենաշար Գաղատս Կիլիկենկեան Հիմնարկութեան», Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1994, էջ 294, 29-8:

⁷² Արմինիայի արտաքին սահմանների մասին մանրամասն տե՛ս՝ Արսէն Շահինեան, «Արմինիայ Արաբական Նահանգի սահմաններն ու Վարչատարածքային Բաժանումը ըստ Արաբագիր Սկզբնաղբիւրների», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հրդ. Լ.*, 2010, էջ 319-328:

⁷³ Հռոմեական Կայսրութեան Փոքր Հայքի հողերը, գտնուելով սեփական երկու մետրոպոլիտների (մէկի աթոռը Սեբաստիայում, միայնը՝ Մելիտենէում) իշխանութեան ներքոյ, մինչեւ 451ը ենթակայ էին Կեսարիայի գերագոյն մետրոպոլիտին (Αδοµα, էջ 357-60), ապա անցան Կոստանդնուպոլսի պատրիարքութեան ենթակայութեան:

⁷⁴ Հայոց Միջագետքը՝ հիմնականում արամէերէնախօս ասորիներով բնակեցուած Մծրին եւ Ամիդ քաղաքներով 37ից իվեր Հռոմեական Կայսրութեան կազմում էր, սակայն 363ին Սասանեանների հետ կնքուած հաշտութեամբ երկու գաւառ Մծրինի հետ միասին զիջուեցին Իրանին (Թադետո Յակոբեան, Ստեփան Մելիք-Բախշեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, 5 Հափորով, Հրր. 3, 4-Ե, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1991, էջ 342-343): Հռոմի իրաւայաջորդ Բիզանդիան կարողացաւ Մծրինը վերադարձնել միայն Սասանեանների հետ 591ի հաշտութեամբ՝ ձեւատրելով Հայք Դ. նահանգը՝ Ամիդ կենտրոնով:

⁷⁵ Տե՛ս՝ Nina Garsoïan, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratunis (640-884)", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, vol. 1: *The Dynastic Periods: From Antiquity to the Fourteenth Century*, ed. by Richard G. Hovannisian, New York, St. Martin's Press, 1997, էջ 125:

⁷⁶ Մեզ յայտնի է հայոց կաթողիկոս Յովհաննէս Գ.ի եւ արաբաց խալիֆա 'Ումար Բ.ի միջեւ տեղի ունեցած հանդիպման մասին Դամասկոսում: Յովհաննէս Ե. կաթողիկոս-պատմիչը մանրամասնօրէն գրում է, թէ ինչպէս այս հեռատր նախորդողը հրափորուեց ամիրապետի (խալիֆայի) կողմից արքունական քաղաք, որտեղ նրան ընդունեցին «քազում պատուով» («Յովհաննէս Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցոյ Պատմութիւն Հայոց», էջ 420-2): Իսկ Ումարի ('Ումառ Բ.) մասին Ղետնդ երեցը վկայում էր այսպէս. «*Չսա ասեն ազնուականագոյն քան զամենայն արս ազգադոհմի իւրոյ: Սա արար դարձ գերութեանն, զոր գերեաց Մահմէդ (Մուհամմադ իբն Մարուան - Ա.Ե.) յաշխարհէս հայոց յեւր այրելոյն զնախարարս աշխարհիս»* 705ին («Պատմաբանութիւն Ղետնդեայ Մեծի վարդապետի Հայոց...», էջ 761): Չի բացառուում, որ հենց վերոյիշեալ հանդիպման ժամանակ է հայկական կողմին բարձրաձայնուել Դամասկոսի քաղաքական կամքը առ այն, որ հարկատր է գումարել հայ-ասորական համատեղ եկեղեցաժողով: Մեր տեսակէտը կարելի է ամրապնդել այն պատմական փաստով, որ դասաւնաբանական միասնութիւնը Մանազկերտում ձեռք բերուեց հենց Հայ եկեղեցու կողմից ընդունուած «անապականութեան» մասին ուսմունքի հիման վրայ:

⁷⁷ *Chronique de Michel le Syrien*, t. 2, էջ 459, 493:

⁷⁸ Նոյն, t. 3 (appendice IV), էջ 496:

⁷⁹ «Յովհաննէս Գաբրէլեանցի (Գաբրէլեան), Թութջ... առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոս», էջ 448:

⁸⁰ Գիր պայմանի տեսան Նոյիայի՝ Հայոց կաթողիկոսի առ Աղուանտում տունալ թեմը յիշատակուած է Շոհայ ձեւով (Յակոբեան, «Եղիա Արճիշեցի», էջ 150): Մենք նոյնացնում ենք այն Շաքիոյ եպիսկոպոսութեան հետ, որը առկայ է Թութջ Յովհաննիսի՝ Հայոց Կաթողիկոսի առ Տէր Աբաս՝ Աղուանից կաթողիկոսում («Յովհաննէս Գաբրէլեանցի (Գաբրէլեան), Թութջ... առ Տէր», էջ 448):

⁸¹ «Մովսեսի Կաղանկատուացոյ Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», էջ 372:

⁸² Նոյն, էջ 366:

⁸³ Նոյն, էջ 423-6:

⁸⁴ «Աշխարհացոյց», *Մատենագիրք Հայոց, Հոր. Բ. (Ե. դար)*, Անթիլիաս-Լիբանան, Տպ. ՄՏԿՀԿ, 2003, էջ 2151:

⁸⁵ Տե՛ս այդ թեմերը՝ «Յովհաննէս Գաբրէլեանցի (Գաբրէլեան), Թուղթ... առ Տէր», էջ 448:

THE TERRITORIAL JURISDICTION AND PROTECTORATE OF
THE ARMENIAN CATHOLICOI IN ARMINIYA IN THE 7TH-8TH CENTURIES
(Summary)

ARSEN K. SHAHINYAN

a.shahinyan@spbu.ru

This study is a direct continuation of the article "The Territorial Jurisdiction of the Armenian Patriarchs with Their Seat in Persian Armenia in the 5th-7th Centuries" published in the *Haigazian Armenological Review* (2018:38, p. 93-116).

Based on the numerous historical sources of the 6th-12th centuries in Grabar, Byzantine Greek, Classical Syriac, Arabic and Georgian, as well as the acts and protocols of the church councils convened in Greater Armenia (Mets Hayk) and neighboring Albania (Aghvank), which were made official by the Armenian catholicos Hovhananes III Odznetsi (717-28) in the *Kanonagirk Hayots*, as well as archival documents of the *Girk Teghtots*, the author maps the territories under the jurisdiction and protectorate of the Armenian catholicos in the 7th-8th centuries.

The author argues that prior to the consolidation of Arab domination in the region and the creation of the province of Arminiya in the early 8th c., the Armenian catholicos (with their seat in Dvin) formally accepted the Chalcedonic Creed, to avoid likely violations of their church and canonical jurisdiction by Constantinople as had been the case between 594 and 610. However, as of 704 the Armenian catholicos supported by the Caliphate, reclaimed their non-Chalcedonic creed and gained further power in their patronage of the Albanian Catholicosate in Partav.

Furthermore, during the church council of Manazkert (726) a dogmatic unity between the Armenian and the Jacobite Syrian Church was established. Based on the list of the participant bishops, the paper maps the area falling under the jurisdiction of the Catholicos of Dvin and states that it basically covered the areas falling within the former Persian part of Greater Armenia, where the marzpanates of Armenia, Assyria and Atropatene were formed.

